

Θεοδώρου Κατσουλάκου

Η Περιοχή της Κάτω Ρίζας του Ταυγέτου

A. Εισαγωγή

B. Αρχαίες θέσεις: 1. Άγιος Βασίλειος

2. Αρκασάς

3. Αρκίνες

4. Ελληνικό γεφύρι

5. Κατσουλαίικα

Γ. Μοναστήρια: 1. Μοναστήρι της Γόλας

2. Μοναστήρι της Ζερμπίτσας

3. Μοναστήρι της Καταφυγιώτισσας

4. Μοναστήρι του Κούμπαρη

Δ. Χωριά:

1. Ανώγεια

2. Άρνα

3. Βασιλική

4. Γοράνοι

5. Καμίνια
6. Κατσουλαίικα
7. Κοτσα(ν)τίνα
8. Κουμουστά
9. Λιαντίνα
10. Μούσγα
11. Μπολιάνα
12. Ξηροκάμπι
13. Παλιοπαναγιά
14. Παλιοχώρι
15. Πολοβίτσα
16. Ποταμιά
17. Σωτήρα
18. Τόριζα
19. Τραπεζοντή

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο τη μελέτης είναι τα χωριά του νοτιοανατολικού Ταυγέτου με τα αντίστοιχα του κάμπου από την Κοτσατίνα ως τα Ανώγεια, χώρο που γεωγραφικά κάλυπτε ο τελευταίος Δήμος Φάριδος (1999-2010). Αρχικά, με την πρώτη διοικητική διαίρεση η περιοχή είχε απαρτίσει δύο δήμους, Φάριδος¹ και Φελλίας². Οι ονομασίες αντλήθηκαν από αρχαία μαρτυρία: «Διαβᾶσι δὲ αὐτόθεν ποταμὸν Φελλίαν, παρά Ἀμύκλας ἰοῦσιν εὐθεῖαν ὡς ἐπὶ θάλασσαν Φᾶρις πόλις ἐν τῇ Λακωνικῇ ποτε ᾤκειτο»³, σε μια προσπάθεια των Νεοελλήνων να συνδεθούν με τους προγόνους του απώτερου παρελθόντος.

Το 1805 ο Άγγλος συνταγματάρχης W. Leake επισκέφθηκε τη Λακωνία και βάρδισε, χρονομετρώντας, τον δρόμο που συνέδεε τα ορεινά χωριά του Ταυγέτου: «Από τους Γοράνους ξεκινά ένας δρόμος κατά μήκος της ορεινής πλευράς του Ταυγέτου ως ακολούθως: Από Γοράνους μέχρι Κουμουστά μία ώρα, Μπολιάνα μία ώρα, Διπόταμα μισή ώρα, Σοχά δύο ώρες, Αναβρυτή μιάμιση ώρα και Μπαρσινίκο μία»⁴. Ο Μυστράς ήταν τότε το διοικητικό κέντρο της περιοχής (πρωτεύουσα του ομώνυμου καζά).

¹ Βλ. Δ. Β. Βαγιακάκου, Περί της ονομασίας του δήμου Φάριδος, Η Φάρις 29 (2001) 3-20.

² Μ. Χουλιαράκη, Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971, Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, τ.Α, μέρος Ι, Αθήναι 1973, σ. 120.

³ Πανσ. 3.20.3

⁴ W. M. Leake, Travels in the Morea, London 1830, τ. Α, σ. 265.

Ο χώρος δέχεται τη ζωογόνο επίδραση του Ταϋγέτου. Άνεμοι από το Ιόνιο πέλαγος, προσεγγίζοντας το βουνό, ανέρχονται απότομα υφιστάμενοι ψύξη. Ένα μέρος των υδρατιμών συμπυκνώνεται σε σταγονίδια και καταιονίζεται ως βροχή στην ανατολική πλευρά του βουνού⁵.

«Ταϋγετον τον έλεγαν οι παλαιοί Σπαρτιάτες
και Μακρυνόν τον λέγουσιν Ηλίαν οι Μανιάτες»⁶.

Το βουνό λειτούργησε και ως πηγή έμπνευσης: «Προς δυσμάς ατενίζοντες βλέπομεν την υψηλήν κορυφήν του υπερηφάνου και επιβλητικού και ανυπερβλήτου και υψιτενούς Ταϋγέτου, ήτις ως πυραμίδς υψουμένη εις ύψος 2.407 μέτρων αμιλλάται να εγγίση τους ουρανούς. Λελευκασμένη εκ της επικαθημένης αυτή χιόνος, ην βαστάζει από Νοεμβρίου μέχρι και Ιουνίου, λελουμένη και αιεφεγγής κατά τους θερινούς και φθινοπωρινούς μήνας, καθίσταται ερασμιωτάτη, όταν δέχεται το φως του ηλιακού και όταν περιλούηται από το ιλαρόν και γλυκύ φέγγος της σελήνης»⁷.

«Έτσι μου στάθηκε ο Ταϋγετος: όπως ο κόρφος της μητέρας μου.

Με πότισε γαλάζιο, αγνύ αίμα, ήλιο και πράσινο
ως να μου δέσει την ψυχή όπως την πέτρα του
ως να χαράξει στην καρδιά μου τις βαθιές χαράδρες του
να σχηματίσει μες στη ζωή μου δώδεκα κορφές
να βγαίνω απάνω με μοναδικό μου όνειρο τον ήλιο.

Με δίψα μου μοναδική τον ήλιο.

Δίψα βαθιά σαν ωκεανός,

ψηλότερη ως το φεγγάρι.

Δίψα που να τη λυπηθεί ο Θεός.

Γύρω τριγύρω στην καρδιά μου τα γεράνια στέφανα των γκρεμών του,
ρωγμές για ζώα, νεροσυρμές, ελάτια κι αγριοπερίστερα.

Κι ένας αϊτός απάνω μου να σπαθίζει τα σύννεφα.

Κι ένας αϊτός απάνω μου να σκάφτει τις βροντές
ζητώντας να βρει μέσα τους ένα σπινθήρα! Έτσι

μου στάθηκε ο Ταϋγετος όσο να γεννηθούμε
τα δυο παιδιά του Θεού μέσα μου: η ποίηση και η αγάπη»⁸!

⁵ Γ. Θ. Καλκάνη, Περί των υδάτων της Λακωνικής, Λακωνικά Σπουδαί, Παράρτημα 8, Αθήναι 2002, σ. 326.

⁶ Σ. Β. Κουγέα, Μανιάτικα ιστορικά στιχουργήματα, Αθήναι 1964, σ. 35.

⁷ Θ. Ν. Σιμόπουλου, Η ιερά μονή Ζερμπίτσης, Εκδ. Γρηγόρη, εν Αθήναις 1966, σ. 20.

⁸ Νικηφόρου Βρεττάκου, Ο Ταϋγετος και η σιωπή.

Υπό τη σκιά του βουνού οι κάτοικοι ανέπτυξαν σχέσεις στενές μεταξύ τους. «Η περιοχή αυτή, χωρίς να είναι γεωγραφικά περικλειστή, εντούτοις παρουσιάζει ενότητα γεωγραφική. Τα χωριά αυτά διατήρησαν σ' όλες τις φάσεις της ιστορίας τους συχνή επαφή μεταξύ τους. Η εύκολη μετάβαση με τα πόδια από το ένα χωριό στο άλλο, οι εμπορικές συναλλαγές, οι κοινωνικές σχέσεις, τα συμπεθεριά, οι κουμπαριές διαμόρφωσαν ενιαίο τρόπο αντίληψης, κοινό γλωσσικό ιδίωμα⁹, κοινά τραγούδια, ίδια έθιμα. Οι επαναλαμβανόμενες συναντήσεις στα μοναστήρια της Γόλας, της Ζερμπίτσας, του Κούμπαρη, της Καταφυ(γι)ώτισσας και πολλών άλλων εκκλησιών, στο πανηγύρι των Αγιοσαράντωνε¹⁰ στο Ξηροκάμπι.

Παλαιότερα, στο παζάρι κάθε Παρασκευή στον ίδιο χώρο, η συμμετοχή σε εκδηλώσεις εορταστικού χαρακτήρα, η διοικητική ενότητα του χώρου από τα χρόνια του Όθωνα σφράγισαν την κοινή μοίρα των κατοίκων»¹¹.

B. ΑΡΧΑΙΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

1. Άγιος Βασίλειος, ο. Κατά την Βενετοκρατία (1700)¹² αλλά και τα μετεπαναστατικά χρόνια (1830)¹³ η περιοχή φέρεται ως χωριό αλλά και μοναστήρι, όπου εμόνασε η μοναχή Γερβασία¹⁴. Στον χώρο λάμβανε χώρα και μεγάλη εμποροζωοπανήγυρη, της οποίας η λειτουργία με το ΒΔ της 31^{ης} Μαΐου 1886 (ΦΕΚ 142/3-6-1886), λόγω μεταβολής των οικονομικοκοινωνικών δεδομένων, μετακινήθηκε στο Ξηροκάμπι¹⁵.

Ο χώρος του Αγίου Βασιλείου με τον μικρό ομώνυμο ναό στην κορυφή κινούσε πάντοτε το αρχαιολογικό ενδιαφέρον, το οποίο υπέθαλπε και ο θρύλος της βασιλοπούλας που λουζόταν τη νύχτα στο παρακείμενο ρέμα! Η εκτεταμένη έρευνα επιφανείας που διενεργήθηκε στα μέσα περίπου του προηγούμενου αιώνα¹⁶ δημιούργησε μεγάλες προσδοκίες¹⁷. Οι χωματουργικές εργασίες ιδιοκτήτη κτήματος, εξάλλου, έφεραν στο φως θραύσματα με ίχνη Γραμμικής γραφής Β που δημιούργησαν νέες προοπτικές στην έρευνα. Τα πρώτα

⁹ Χ. Χαραλαμπάκη, Το γλωσσικό ιδίωμα των χωριών του Δήμου Φάριδος, Η Φάρις 21 (1998) 3-8.

¹⁰ Π. Χ. Στούμπου, Το πανηγύρι τ' Αγιοσαράντωνε, Η Φάρις 2 (1992) 7-8 και Σ. Λ. Μυλωνάκου, Το πανηγύρι των Αγίων Τεσσαράκοντα, Η Φάρις 24 (1999) 10, 12.

¹¹ Δ. Θ. Κατσουλάκου, Η νότια κοίλη Λακεδαιμών και τα μοιρολόγια της, Εκδ. Αδούλωτη Μάνη, Αρεόπολη 2016², σσ. 17-18.

¹² Κ. Μέρτζιου – Θ. Παπαδόπουλου, Ο Μυστράς και η περιφέρειά του εις τα Αρχαία της Βενετίας κατά την Ενετοκρατίαν (1687-1715), Λακωνικά Σπουδαί 12 (1994) 303.

¹³ Ελένης Δ. Μπελιά, Στατιστικά στοιχεία της Λακωνίας κατά την Καποδιστριακήν περίοδον, Λακωνικά Σπουδαί 3 (1977) 428.

¹⁴ Δ. Γ. Κατσαφάνα, Παλαιοπαναγιά, Ανώγεια και Ξηροκάμπι, Αθήνα 1989, σ. 237

¹⁵ Π. Κ. Κούρταλη, Η προπολεμική ανάπτυξη του Ξηροκαμπίου, Η Φάρις 49 (2009) 11

¹⁶ Η. Waterhouse – R. Hope Simpson, Prehistoric Lakonia: Part I, B5A 55 (1960) 67-107 και Prehistoric Lakonia: Part II, B5A 56 (1961) 114-161

¹⁷ Αιμιλίας Μπάνου, Άγιος Βασίλειος Ξηροκαμπίου: Ένα μυκηναϊκό ανακτορικό κέντρο στην κοιλάδα του Ευρώτα, Η Φάρις 49 (2009) 3-7.

συμπεράσματα ανακοινώθηκαν στις 27 Απριλίου 2009 στην Αρχαιολογική Εταιρεία από την υπεύθυνη αρχαιολόγο Αδαμαντία Βασιλογάμβρου.

2. Αρκασάς, ο. Η περιοχή ανατολικά της Μαρμαρένιας Βρύσης¹⁸ παρά τον ναό του Αγίου Νικολάου παρουσιάζει σημαντικό αρχαιολογικό ενδιαφέρον¹⁹. Ένα μεγάλο κιονόκρανο, δυτικά του ναού και πλησίον αυτού, έχει εδώ και λίγα χρόνια εξαφανιστεί! Στον ίδιο αυτό ναό μπορεί να διακρίνει κανείς και εντοιχισμένα αρχαία κατάλοιπα²⁰. Σε πλησιόχωρα μέρη μέχρι πρόσφατα κατέκειντο αντικείμενα διαφόρων εποχών του παρελθόντος. Κάποια από αυτά ευρίσκονται στο δημοτικό κατάστημα Ξηροκαμπίου.

3. Αρκίνες, οι. Όνομα θέσης επί του Ταυγέτου, όπου ο διάσημος αρχαιολόγος Χρ. Τσουντας ανέσκαψε θολωτό τάφο, σύγχρονο με αυτόν του Βαφειού²¹. Η οδός προς Καρδαμύλη περνούσε από το σημείο αυτό²², το οποίο απέχει εξίσου από την Άρνα και την Κουμουστά. Όταν ο Αριστομένης κατά τη διάρκεια του Β΄ Μεσσηνιακού Πολέμου (645-628 π.Χ.) λεηλάτησε τη Φάριν²³, φαίνεται ότι ακολούθησε πορεία μέσω των Αρκινών²⁴.

4. Ελληνικό γεφύρι, το. Ελληνικό ονομάζεται το αρχαίο γεφύρι στην έξοδο από το βουνό του ποταμιού της Ρασίνας²⁵ παρά το Ξηροκάμπι²⁶. Ελληνικά ονομάστηκαν από τους χριστιανούς αρχαιοελληνικά κατάλοιπα, μια εποχή που η λ. Έλλην σήμαινε τον εθνικό, τον μη χριστιανό²⁷. Ένα τέτοιο έργο, για τα δεδομένα της ύστερης αρχαιότητας, συνιστούσε εγχείρημα από τη φύση του δύσκολο για να αναληφθεί από επιχώριους. Όλες οι υποθέσεις άγουν στο συμπέρασμα ότι μόνο η Σπάρτη είχε τη δυνατότητα κατασκευής αυτού του έργου. Η Σπάρτη, ως γνωστόν, μετά την ήττα του βασιλιά Νάβη από τον Ρωμαίο στρατηγό Φλαμινίο (195 π.Χ.), είχε στερηθεί της εξόδου στη θάλασσα, αφότου μάλιστα οι πόλεις των παραλίων απήρτισαν ξεχωριστό κοινό. Η ευνοϊκή ευκαιρία για τους Σπαρτιάτες παρουσιάστηκε με την ναυμαχία του Ακτίου (31 π.Χ.) και την

¹⁸ Β. Γ. Μενούτη, Η αρκασιώτικη βρύση, Το Ξηροκάμπι 7 (1970) 6.

¹⁹ Η. Waterhouse – R. Hopesimpson, Prehistoric Lakonia: Part I, ABSA 55 (1960) 81.

²⁰ Ι. Γ. Ταϊφάκου, Η τοπογραφία της νοτίου κοίλης Λακεδαίμονος κατά την περιήγησιν του Πausανίου, Το Ξηροκάμπι 23 (1977) 6.

²¹ Χρ. Τσουντας, Έρευναι εν τη Λακωνική και ο τάφος του Βαφειού, ΑΕ 1889, σ. 133.

²² Η. Α. Ormerod, Bardounia and North-Eastern Maina, ABSA 16 (1909/10) 66.

²³ Πaus. 4.16.2, 4. 11.8.

²⁴ Χρ. Τσουντας, Έρευναι εν τη Λακωνική, σ. 134.

²⁵ Από τον αρχαίο Ερασίνο, βλ. Η. Α. Ormerod, Bardounia and North-Eastern Maina, ABSA 16 (1909/1910) 67, σημ. 2.

²⁶ Βλ. Θ. Σ. Κατσουλάκου, Το Ελληνικό γεφύρι του δήμου Φάριδος, Πρακτικά του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήναι 2001-2002, τ. Β, σσ. 356-368. Η.-J. Höper, Το γεφύρι του Ξηροκαμπίου, Η Φάρις 40 (2006) 3-11.

²⁷ Χρ. Ι. Παπαχριστοδούλου, Τοπωνυμικό της Ρόδου, Ρόδος 1951, σσ. 80-81.

ακόλουθη νίκη του Οκταβιανού, στο πλευρό του οποίου αγωνίστηκαν. Ο Οκταβιανός επισκέφθηκε τη Σπάρτη και οι Σπαρτιάτες ευγνωμονούντες ανήγειραν προς τιμήν του ναό²⁸. Τότε παραχωρήθηκε στους Σπαρτιάτες η Καρδαμύλη ως επίγειο²⁹. Η οδός που συνέδεε τη Σπάρτη με την Καρδαμύλη ονομάστηκε Βασιλική³⁰, ονομασία που φέρει σήμερα το δασωμένο τμήμα της οδού επί του Ταυγέτου. Με το γεφύρι και ειδικότερα με τις συνθήκες ανέγερσής του συνδέεται και παράδοση ανάλογη αυτής του γεφυριού της Άρτας³¹.

5. Κατσουλαίικα, τα. Ευρήματα κίνησαν το ενδιαφέρον της αρχαιολογικής σκαπάνης ήδη από τη δεκαετία του 1950, ιδιαίτερα στον περί τον ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος χώρο, όπου ανιχνεύτηκαν όστρακα όλων των περιόδων και μολύβδινα ειδώλια³². Η ανεύρεση, εξάλλου, στην περιοχή σφραγισμένου αστράκου οδήγησε, με συνυπολογισμό και άλλων στοιχείων, στην ταύτιση του χώρου με το πόλισμα των Μεσσαπεών³³. Το γεγονός ενισχύεται και από την ύπαρξη εντοιχισμένου κιονόκρανου στο κτήριο Θ. Κατσουλάκου, το οποίο «πιθανόν να ανήκε στον γνωστό από τον Πausανία ιερό Διός Μεσσαπέως που από πολλούς τοποθετείται στα Κατσουλαίικα»³⁴.

Γ. ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ

1. Μοναστήρι της Γόλας, το. «Ανηγέρθη εκ βάθρων και ανιστορήθη»³⁵ το 1632, όπως διαλαμβάνει η κτητορική επιγραφή. Ο νάρθηκας αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, του έτους 1653³⁶. Αγιογράφος του Καθολικού είναι ο Δημήτριος Κακκαβάς, ενώ του νάρθηκα (1673) παραμένει άγνωστος. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παραστάσεις στον νάρθηκα ολόσωμων αρχαίων σοφών, του

²⁸ Πaus. 3.11.4: «Τὸ δὲ ὄνομα ἦν τούτῳ Αὐγούστος, ὃ κατὰ γλῶσσαν δύναται τὴν Ἑλλήνων σεβαστός».

²⁹ Πaus. 3.26.7: «Λακεδαιμονίων ἐστὶν ὑπήκοος τῶν ἐν Σπάρτῃ, βασιλέως Αὐγούστου τῆς Μεσσηνίας ἀποτεμομένου».

³⁰ Π.Χ. Δούκα, Η Σπάρτη δια μέσου των αιώνων, εν Νέα Υόρκη 1922, σ. 55.

³¹ Γ. Καψάλη, Ο Ταυγέτος, πλάστης και δημιουργός εμπνευστής και δημιουργός, Αθήνα 1948, σ. 9.

³² Για τις εκθέσεις του Χρ. Χρήστου βλ. Έργον 1962, 134-135. ΑΔ 17 (1961) 62 (1963) Β 84-85 και 18 (1963 [1965]) Β1, 86.

³³ Ι. Γ. Ταϊφάκου, Η τοπογραφία της νοτίου κοίτης Λακεδαιμόνος κατά την περιήγησιν του Πausανίου, το Ξηροκάμπι 23 (1977) 5. Ελένης Ζαββού, Αρχαιότητες στην περιοχή Ανθοχωρίου, Πρακτικά Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Παράστημα 13, Αθήναι 2006, σσ. 157-174.

³⁴ Γεωργίας Κοκκορού-Αλευρά, Πρώιμα δωρικά κιονόκρανα από τη Λακωνία, Αρχιτέκτων (τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Μανόλη Κορρέ), Εκδ. οίκος Μέλισσα, σ. 300.

³⁵ Θ. Κατσουλάκου – Β. Ασημομύτη, Το μοναστήρι της Γόλας, Εκδ. Ιδιομορφή, Σπάρτη 2012², σσ. 19-20.

³⁶ Θ. Κατσουλάκου – Β. Ασημομύτη, Το μοναστήρι της Γόλας, σσ. 19-20.

Σόλωνα, του Θουκυδίδη, του Πλούταρχου, της Σίβυλλας, του Αριστοτέλη, του Πλάτωνα, του Χίλωνα, του Ομήρου, του Πλουτάρχου³⁷.

Στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας το μοναστήρι υπέστη δεινή δοκιμασία από μέρους των Μπαρδουνιωτών μουσουλμάνων (1795). Τα περιουσιακά στοιχεία διαρπάγησαν και οι μοναχοί διώχτηκαν. Χρειάστηκαν χρόνια για να αποκατασταθεί η τάξη.

Σήμερα στο μοναστήρι έχει αρχίσει δειλά-δειλά μια νέα περίοδος οργάνωσης και δράσης.

2. Μοναστήρι της Ζερμπίτσας, το. Το καθολικό «βυζαντινού τύπου τετρακιονίου μετά χορών και νάρθηκος»³⁸ είναι του έτους 1639. Έχει ανεγερθεί στη θέση άλλου παλαιότερου του 12^{ου} αι. όπως συνάγεται από εντοιχισμένα μέλη αυτού³⁹. Η αγιογράφηση είναι μεταγενέστερη (1669) σύμφωνα με την επιγραφή στην εσωτερική πλευρά του υπέρθυρου.

Η Ζερμπίτσα δοκιμάστηκε σκληρά στη διάρκεια των Ορλωφικών από τους Αλβανούς επιδρομείς και εν συνεχεία από τους παροικούντες μουσουλμάνους Μπαρδουνιώτες⁴⁰. Το μοναστήρι ως σταυροπηγιάκo υπήγετο στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου και ευτύχησε οικονομικά τουλάχιστον στη διάρκεια της Βενετοκρατίας (1695-1715)⁴¹. Για την προέλευση της επωνυμίας έχουν εκφρασθεί διάφορες γνώμες. Πιο πιθανή είναι η άποψη ότι το τοπωνύμιο είναι σλάβικο και σημαίνει τόπο με αρχαία.

Στις μέρες μας, λόγω της βατότητας του σύγχρονου δρόμου και της αγαθοεργού δράσης των μοναζουσών, το μοναστήρι έχει καταστεί τόπος προσκυνήματος πλήθους πιστών.

3. Καταφυγιώτισσα, η. Το μοναστήρι της Καταφυγιώτισσας (και με απλολογία Καταφωτίσας) με τον ναό στη σπηλιά και τα μεταγενέστερα κτίσματα που αλλοίωσαν τη φυσιογνωμία του τοπίου υπήρξε αληθινό καταφύγι. Τα καταφύγια ήταν οχυρωμένες θέσεις σε καίρια περάσματα, τα οποία επανδρωμένα με ενόπλους είχαν ως αποστολή την ασφάλεια των στρατηγικών αυτών μονοπατιών με εντολή των Βενετών, προκειμένου να προστατευθούν οι κτήσεις τους στη ΒΔ Πελοπόννησο, ιδιαίτερα τις πρώτες δεκαετίες μετά την πτώση του Μυστρά

³⁷ Γ. Θ. Καλκάνη, Έλληνες φιλόσοφοι εις την μονήν Γόλας, Λακωνικά 52 (1972) 134-135.

³⁸ Θ. Ν. Σιμόπουλου, Η ιερά μονή Ζερμπίτσας, σ. 27.

³⁹ Άποψη του Δ. Πάλλα, Θ. Ν. Σιμόπουλου, Η ιερά μονή Ζερμπίτσας, σ. 41.

⁴⁰ Ph.D. Apostolopoulos, 44 Documents ecclésiastiques inédits du XVIIIe siècle (Μέρος πρώτο), Ελληνικά 27 (1974) 105.

⁴¹ Δέσποινας Μιχάλαγα, Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου κατά την Β' Τουρκοκρατία (1685-1715), Εκδ. Κληροδοτήματος Βασιλικής Δ. Μωραΐτου, Αθήνα 2008, σ. 358.

(1460)⁴². Αργότερα ο θρησκευόμενος λαός μετέτρεψε το εν λόγω καταφύγι σε ναό⁴³.

4. Μοναστήρι του Κούμπαρη, το. Μικρός μονοκάμαρος ναός αφιερωμένος στη Ζωοδόχο Πηγή. Έλαβε την ονομασία από το επώνυμο, πιθανώς, του ιδρυτή του⁴⁴ και έχει ανεγερθεί στη θέση αρχαίου ιερού⁴⁵. Το μοναστήρι διαλύθηκε μετεπαναστατικά λόγω του μικρού αριθμού μοναχών και υπήχθη στο αντίστοιχο της Γόλας και αργότερα της Ζερμπίτσας. Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή ιδρύθηκε το 1602⁴⁶. Αρκετοί ερευνητές έχουν ταυτίσει το μοναστήρι με αυτό της Ελεούσας, αναφερόμενο στο χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β' του Παλαιολόγου (1282-1328). Η σχέση αυτή φαίνεται ότι είναι έμμεση. Το μοναστήρι της Ελεούσας βρισκόταν στην πεδιάδα πλησίον της Παλαιοπαναγιάς. Οι περιπέτειες όμως της δουλείας ανάγκασαν τους μοναχούς να το εγκαταλείψουν και να κατευθυνθούν στον χώρο όπου ευρίσκεται το ομώνυμο της Παναγίας του Κούμπαρη⁴⁷.

Δ. ΧΩΡΙΑ

1. Ανώγεια, τα. Πρόκειται για οικισμό κτισμένο σε εδαφική έξαρση (ελληνιστ. Ανώγειον < αρχ. ανώγαιον) που δεσπόζει στην περιοχή. Η άποψη ότι η ονομασία προήλθε από τη μοναδική ανώγεια οικία της περιοχής συνιστά μάλλον ψευδερμηνευτική εξήγηση. Βενετσιάνικες μαρτυρίες κάνουν λόγο για Αρανοπογία (1704)⁴⁸ και για «κτήματα στο χωριό Ανώγεια στους πύργους»⁴⁹. Την αναφορά των κατοίκων της Κάτω Ρίζας και των Βαρδουνοχωρίων (1835)⁵⁰ υπογράφουν και οι πρόκριτοι των Ανωγείων. Το 1836 τα Ανώγεια, μαζί με άλλα χωριά, συνιστούν τον Δήμο Φάριδος. Αρχαιολογικά ευρήματα στην περιοχή και σχετικές τοπογραφικές αναζητήσεις συνηγορούν στην υπόθεση ότι τα Ανώγεια ευρίσκονται

⁴² Θ. Σ. Κατσουλάκου, Τα Καταφύγια του δήμου Φάριδος και η σημασία τους στον Α' Βενετοτουρκικό πόλεμο (1463-1479), Η Φάρις 1 (1979) 5.

⁴³ Βλ. Παναγιώτας Τσομώκου – Χατζηγεωργίου, Ιερά μονή Καταφυγιώτισσας Ανωγείων Λακωνίας, Αθήνα, 1999.

⁴⁴ Τ. Α. Γριτσόπουλου, Μονή Κούμπαρη Λακωνίας, Λακωνικά Σπουδαί 1 (1972) 177

⁴⁵ Κ. Α. Ρωμαίου, Εργασίαι εν Σπάρτη, σ. 7.

⁴⁶ Δ. Γ. Κατσαφάνα, Παλαιοπαναγιά, Ανώγεια και Ξηροκάμπι, σ. 191.

⁴⁷ Βλ. Θ. Σ. Κατσουλάκου, Το μοναστήρι της Παναγίας της Ελεούσας και η περιοχή της Παλαιοπαναγιάς Λακεδαιμόνος κατά τους χρόνους της ξένης κυριαρχίας (1460-1821), Λακωνικά Σπουδαί 21 (2015-2016) 347-371.

⁴⁸ Ρ. Α. Pacifico, Breve descrizione corographica del Peloponneso ó Morea, in Venezia 1704, σ. 67.

⁴⁹ Κ. Μέρτζιου – Θ. Παπαδόπουλου, Ο Μυστράς και η περιφέρειά του, σ. 206.

⁵⁰ Θ. Ν. Σιμόπουλου, Η ιερά μονή Ζερμπίτσας, σ. 112.

στη θέση του Λαπιθαίου, αρχαίου πολισματος⁵¹. Στο Πλατυβούνι, ύψωμα των Ανωγείων, έχει επισημανθεί αρχαίο λατομείο⁵².

2. Άρνα, η. Χωριό επί της ανατολικής πλευράς του μέσου Ταυγέτου σε υψ. 700-800 μ., ονομαστός τόπος ψυχαγωγίας και παραθερισμού. Το τοπωνύμιο φαίνεται ότι είναι αρχαίο. Παρόμοιες ονομασίες απαντούν στη Θεσσαλία, την Άνδρο, τη Χαλκιδική και αλλού⁵³. Σημαντικό μνημείο του χωριού ήταν το μοναστήρι του Αγίου Προκοπίου («μοναστήρα»), το οποίο κατεπάτησε ο μουσουλμάνος Τερβούκος, ιδιοποιηθείς τα περιουσιακά στοιχεία αυτού⁵⁴. Η Άρνα υπήρξε πατρίδα του Παν. Γιατράκου, του οποίου η δράση κατά την Επανάσταση, όπως και της οικογένειάς του, υπήρξε πρωταγωνιστική⁵⁵.

3. Βασιλική, η. Λόγια μετονομασία (1955)⁵⁶ του σλάβικου τοπωνυμίου Κουρτσούνα, που σημαίνει τόπο εκχερσωμένο, μετά την αποκοπή θάμνων και δέντρων⁵⁷. Πρώτη μνεία του χωριού γίνεται το 1618 στο Υπόμνημα των Μανιατών προς τον δούκα του Νεβέρ⁵⁸. Το χωριό προεπαναστατικάς υπήρξε έδρα του μουσουλμάνου Μουσάγα⁵⁹. Τον Σεπτέμβριο του 1825 δυνάμεις του Ιμπραήμ προσέβαλαν τον πύργο του Παν. Γιατράκου (ο Παν. Γιατράκος τελούσε τότε εν αιχμαλωσία). Αμυνα προέβαλαν, οχυρωμένοι εντός του πύργου, η οικογένεια του ίδιου του Παν. Γιατράκου, ο αδελφός του Νικολάκης και 120 στρατιώτες. Η αντίσταση των αμυνομένων ανάγκασε τον Ιμπραήμ να απέλθει άπρακτος⁶⁰.

4. Γοράνοι, οι. Η περιοχή γύρω από τους Γοράνους κατοικείται ήδη από τα αρχαία χρόνια. ΒΔ του χωριού στη θέση Γυναίκα⁶¹ έχει επισημανθεί και αρχαίο

⁵¹ Ι. Γ. Ταϊφάκου, Τοπογραφία της νοτίου κοίτης Λακεδαιμόνος, Αργοναυτής 1 (1975) 59.

⁵² Γεωργίας Κοκκορού – Αλευρά, Αρχαία λατομεία στη «Γυναίκα» και στο Πλατυβούνι Ταυγέτου, Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Αθήνα 2006, τ. Α, σ. 115.

⁵³ Χ. Προκοπίδη, Άρνα (Αρνοκοτσατίνα) Λακεδαιμόνος, Αθήνα 1970, σ. 9. Χρ. Συμεωνίδη, Ετυμολογικό λεξικό νεοελληνικών οικωνυμίων, βλ. λ.

⁵⁴ Γ. Β. Νικολάου, Δημογραφικές και οικονομικές συνέπειες της κυριαρχίας των Τουρκαλβανών στα Βαρδουνοχώρια Λακωνίας την περίοδο της Δευτέρας Τουρκοκρατίας, Λακωνικά Σπουδαί 16 (2002) 348.

⁵⁵ Βλ. Α. Θ. Φωτόπουλου, Οι Γιατράκοι του 1821, τ. Α και Β, Αθήνα 2001.

⁵⁶ Το χωριό μετονομάστηκε σε Βασιλική εις ανάμνηση της παλαιάς από Σπάρτης εις Καρδαμύλη «βασιλικής οδού», Σ. Β. Κουγέα, Μανιάτικα ιστορικά στιχουργήματα, Αθήνα 1964, σ. 114.

⁵⁷ Χ. Π. Συμεωνίδη, Ετυμολογικό λεξικό των νεοελληνικών οικωνυμίων, βλ. λ.

⁵⁸ J. A. Buchon, Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies à la suite de la quatrième croisade, Paris 1843, τ. Α, σ. 285.

⁵⁹ Α. Κυρκίνη-Κούτουλα, Η προσωπικότητα και η δράση του Αμούς αγά από τη Βαρδούνια στην προεπαναστατική Πελοπόννησο, Η Φάρις 26 (2006) 4-10.

⁶⁰ Κ. Α. Κοτσώνη, Πρώτη εισβολή του Ιμπραήμ εις Λακωνίαν, Λακωνικά Σπουδαί 3 (1977) 161.

⁶¹ Το τοπωνύμιο διασώζει την παράδοση για τη γυναίκα που μαρμαρώθηκε, επειδή ασέβησε προς τα στοιχεία της φύσης, Σ. Δ. Σωτηράκου, Μύθοι των Γοράνων, Η Φάρις 45 (2008) 10-11.

λατομείο, στο χώρο του οποίου απόκεινται ημιτελή έργα⁶². Η έναρξη λειτουργίας του λατομείου μπορεί να αναχθεί στα αρχαϊκά χρόνια⁶³. Το τοπωνύμιο Γοράνοι είναι σλάβικο. Gora σημαίνει δάσος, βουνό. Γοράνοι είναι οι κάτοικοι του βουνού ή του δάσους⁶⁴. Πρώτη γραπτή μνεία του χωριού (1614) γίνεται σε έγγραφο της Ζερμπίτσας⁶⁵. Στους Γοράνους έχει γεννηθεί και ο Πέτρος Λαμπαδάριος, ο σημαντικότερος εκκλησιαστικός μουσικός του 18^{ου} αι⁶⁶. Μετά την απελευθέρωση το χωριό απετέλεσε έδρα του Δήμου Φελλίας και τη ομώνυμης κοινότητας από το 1912.

5. Καμίνια, τα. Μεγάλο χωριό, έδρα από το 1912 ομώνυμης Κοινότητας. Το 1998 συναπετέλεσε τον νέο Δήμο Φάριδος. Το τοπωνύμιο, όπως ετυμολογικά συνάγεται, προήλθε από την ύπαρξη καμινιών, απαραίτητων εγκαταστάσεων για την πυράκτωση του ασβεστολίθου, χρήσιμου οικοδομικού υλικού⁶⁷. Το χωριό αναφέρεται συχνά σε έγγραφα του μοναστηριού της Ζερμπίτσας των ετών 1680⁶⁸, 1780⁶⁹, 1798⁷⁰, τη χωρογραφία του Pacifico⁷¹ κ.ά. Στον χώρο ευρύτερα έχει σημειωθεί και εγκατάσταση ολιγάριθμων Τούρκων. Έχει μάλιστα καταγραφεί και γάμος χριστιανής με μουσουλμάνο⁷². Για χρόνους ικανούς οι κάτοικοι είχαν συνδέσει τη μοίρα τους με την αγαθοεργό δράση του μοναστηριού της Ζερμπίτσας.

6. Κατσουλαίικα, τα. Μικρό χωριό κοντά στο Ξηροκάμπι. Το όνομα του χωριού προήλθε από την εγκατάσταση, στον ακατοίκητο τότε χώρο, του Δημητρίου Κατσουλάκου, αγωνιστή της Επανάστασης⁷³. Μνεία του χωριού γίνεται σε επιστολή προς τον Θεόδ. Κολοκοτρώνη, με τον οποίο ο Νικ. Γιατράκος τον ενημερώνει για την καταστρεπτική πορεία του στρατού του Ιμπραήμ (17 Σεπτεμβρίου 1825), ακολούθως στην καταγραφή του Καποδίστρια (1828)⁷⁴. Λόγω

⁶² Π. Χ. Δούκα, *Η Σπάρτη δια μέσου των αιώνων*, σ. 57.

⁶³ Βλ. Γεωργίας Κοκκορού-Αλευρά, *Αρχαία λατομεία στη «Γυναίκα» και το Πλατυβούνι*, σσ. 109-132.

⁶⁴ Χ. Π. Συμεωνίδη, *Λεξικό νεοελληνικών οικωνυμίων*, βλ. λ.

⁶⁵ Θ. Ν. Σιμόπουλου, *Η ιερά μονή Ζερμπίτσας*, σ. 39.

⁶⁶ Θ. Σ. Κατσουλάκου, *Ο τόπος καταγωγής του Πέτρου Λαμπαδάρου*, (ανακοίνωση στο Συνέδριο της Εταιρείας Λακωνικών Σπουδών, Σπάρτη 2016, υπό εκτύπωση).

⁶⁷ Δ. Θ. Κατσουλάκου, *Ο κώδικας του ναού του Αγίου Γεωργίου Καμινίων Λακωνίας*, *Η Φάρις* 25 (2000) 4.

⁶⁸ Θ. Ν. Σιμόπουλου, *Η ιερά μονή Ζερμπίτσας*, σ. 51.

⁶⁹ Θ. Ν. Σιμόπουλου, *Η ιερά μονή Ζερμπίτσας*, σ. 52.

⁷⁰ Ph. D. Apostolopoulos, *Documents ecclesiastique ineditis du XVIIIe siècle* (μέρος πρώτο), *Ελληνικά* 27 (1974) 104.

⁷¹ P. A. Pacifico, *Breve descrizione corographica del Peloponneso o Morea*, σ. 67.

⁷² Θ. Σ. Κατσουλάκου, *Η κόρη από τα Καμίνια που τούρκεψε*, *Η Φάρις* 24 (1999) 4-9.

⁷³ Βλ. Δ. Θ. Κατσουλάκου, *Ο αγωνιστής της Επανάστασης Δημήτριος Κατσουλάκος*, *Λακωνικά Σπουδαί* 21 (2015-2016) 407-440.

⁷⁴ Ελένης Δ. Μπελιά, *Στατιστικά Στοιχεία Λακωνίας κατά την Καποδιστριακήν περίοδο*, σ. 428.

της ύπαρξης πηγαίου ύδατος και της εύφορης σύστασης του εδάφους το χωριό κατοικείται από αρχαιοτάτων χρόνων όπως έχουν δείξει οι κατά καιρούς ανασκαφικές προσπάθειες⁷⁵.

7. Κοτσα(ν)τίνα, η. Χωριό κτισμένο σε υψ. 835 μ. και σε μικρή απόσταση από την Άρνα (Αρνοκοτσατίνα), γνωστό και ως Σπαρτιά από το 1928. Το τοπωνύμιο πιθανώς προέρχεται από το κύριο όνομα Κωσταντίνα, πρβλ. Κώτσος < Κώστος, Κώστας⁷⁶. Η κατοίκηση (τέλη 18^{ου} αι.) συνδέεται με την επιθυμία των Τουρκοβαρδουνιωτών για περισσότερη ασφάλεια του κάστρου της Μπαρδούνιας, ύστερα μάλιστα από την επανάσταση του 1770 (Ορλωφικά)⁷⁷.

8. Κουμουστά, η. Ορεινό χωριό (υψ. 750 μ. περίπου), του οποίου η ανάπτυξη συμπίπτει με τους πρώτους χρόνους της τουρκικής κατοχής. Το χωριό είναι γνωστό και από βενετσιάνικες αναφορές. Το 1465 η Κουμουστά αποτελεί όριο ανάμεσα στα βενετοκρατούμενα και τουρκοκρατούμενα εδάφη. Τότε δρα και ο Conte Comnino, αρχηγός των *stradioti*⁷⁸, εντεταλμένος για τη φύλαξη της χαράδρας του Ανακώλου, όπου και το τοπωνύμιο Καταφύγι⁷⁹. Η Κουμουστά παρουσίασε στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας σημαντική αύξηση του πληθυσμού. Μαρτυρία του 1618 κάνει λόγο για “grande villagio”⁸⁰. Στη συνέχεια το χωριό αναφέρεται συχνά στις βενετσιάνικες αναφορές. Με βάση την απογραφή του 1700, η Κουμουστά αριθμεί 660 κατοίκους, μόλις υπολειπόμενη του Γεωργιτσίου και του Κοσμά⁸¹. Στην Επανάσταση αγωνιστές από την Κουμουστά υπό τον Αντ. Κουμουστιώτη έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση του Δράμαλη καταλαβόντες το φρούριο του Άργους⁸² ή αντιμετωπίζοντας επιτυχώς την προσπάθεια του Ιμπραήμ να προσεγγίσει μέσω του Ανακώλου την Κουμουστά (1825)⁸³. Ένα χρόνο αργότερα, στην προσπάθεια του Ιμπραήμ να εκπορθήσει τη Μάνη μέσω Ταυγέτου, η Κουμουστά θα πυρποληθεί από τους Αιγύπτιους⁸⁴ και κάποια παιδιά θα αιχμαλωτιστούν⁸⁵. Μετά την Επανάσταση η Κουμουστά

⁷⁵ Ι. Γ. Ταϊφάκου, Λακωνικά επιγραφαί ανέκδοτοι, Πελοποννησιακά 12 (1976-1977) 214-223.

⁷⁶ Χ. Π. Συμεωνίδη, Ετυμολογικό λεξικό των νεοελληνικών οικωνυμίων, βλ. λ.

⁷⁷ Χ. Α. Προκοπίδη, Άρνα, σ. 143.

⁷⁸ Θ. Σ. Κατσουλάκου – Π. Χ. Στούμπου, Η Κουμουστά της Λακεδαίμονος, εκδ. Πολιτιστικού Συλλόγου Ξηροκαμπίου Σπάρτης 2012, σ. 51.

⁷⁹ Θ. Σ. Κατσουλάκου, Τα Καταφύγια του Δήμου Φάριδος και η σημασία τους στον Α΄ Βενετοτουρκικό πόλεμο (1463-1479), Η Φάρις 1 (1997) 1-5.

⁸⁰ J. A. Buchon, Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies à la suite de la quatrième croisade, σ. 285.

⁸¹ Β. Παναγιωτόπουλου, Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου (13^{ος} – 18^{ος} αι.), Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985, σσ. 283-286.

⁸² Σπ. Τρικούπη, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, τ. Α, σ. 188.

⁸³ Ι. Δ. Κατσαρού, Ένας Γερμανός περιηγητής στην περιοχή μας, Η Φάρις 1 (1992) 2-6.

⁸⁴ Θ. Σ. Κατσουλάκου – Π. Χ. Στούμπου, Η Κουμουστά, σ. 73.

⁸⁵ Θ. Ν. Μιχαλάκου, Τον καιρό του Μπραϊμή, Η Φάρις 3 (1992) 12, 17.

γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη ως παραθεριστικό κέντρο ως τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο εμφύλιος, με την εμπλοκή κάποιων στις αντιμαχόμενες παρατάξεις, έδωσε στο χωριό τη χαριστική βολή. Οι Κουμουστιώτες τη δεκαετία του 1950 μετανάστευσαν ομαδικά στον Καναδά, κυρίως. Η Κουμουστά σήμερα παρουσιάζει εικόνα πλήρους ερήμωσης.

9. Λιαντίνα, η. Το χωριό αναφέρεται στο υπόμνημα των Μανιατών προς τον Δούκα του Νεβέρ (1618) ως Chato Gliandina⁸⁶. Το τοπωνύμιο έχει σλάβικη προέλευση και σημαίνει λιβάδι, αποχερσωμένο χώρο⁸⁷. Από το 1912 απήρτισε μαζί με την Πολοβίτσα αυτόνομη κοινότητα.

10. Μούσγα, η. Το χωριό αναφέρεται σε έγγραφο του μοναστηριού Ζερμπίτσας (1694). Στην απογραφή των Βενετών (1700) έχει καταγραφεί πληθυσμός 17 ατόμων⁸⁸. Το τοπωνύμιο έχει αλβανική προέλευση με απώτερη σλαβική καταγωγή και σημαίνει τόπο υγρό⁸⁹. Πιθανόν η λέξη να εισήλθε στη γλώσσα μας ενωρίς και να χρησιμοποιήθηκε αντί της λέξης βαρικό. Στο χωριό υπήρξε εγκατάσταση Τούρκων. Έχει επισημανθεί η θέση τζαμιού⁹⁰ και του νεκροταφείου (Μεζάρια)⁹¹ δυτικά του χωριού. Αξιοπρόσεκτο μνημείο είναι ο πύργος του Πετροπουλάκη και μετέπειτα Γ. Β. Σολωμού⁹².

11. Μπολιάνα, η. Χωριό ακατοίκητο, τόπος θερινής διαμονής άλλοτε των κατοίκων της Παλιοπαναγιάς. Το τοπωνύμιο είναι σλάβικο⁹³. Μαρτυρίες για την ύπαρξη του χωριού έχουμε από βενετσιάνικες (1700)⁹⁴, ελληνικές (1757)⁹⁵ και άλλες μεταγενέστερες (1805)⁹⁶ πηγές. Από τα κτίσματα του χωριού ξεχωρίζουν ο πύργος στην είσοδο του χωριού, απομεινάρι της Τουρκοκρατίας, και ο ναός του Αγίου Γεωργίου, σύγχρονος του ομώνυμου της Τόριζας⁹⁷.

12. Ξηροκάμπι, το. Η εμφανής παρουσία ή απουσία νερού συνιστά αιτία ονοματοδοσίας (πχ. Αναβρυντή – Ξεροκάμπι). Ξεροκάμπι πρέπει να ονόμασαν οι

⁸⁶ J. A. Buchon, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies à la suite de la quatrième croisade*, σ. 285.

⁸⁷ M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Leipzig 1970, σ. 169.

⁸⁸ Β. Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, σσ. 283-286.

⁸⁹ Χ. Π. Συμεωνίδη, *Ετυμολογικό Λεξικό των ελληνικών οικωνυμίων*, βλ. λήμμα.

⁹⁰ Δ. Γ. Λάσκαρι, *Το Ξηροκάμπι της Λακεδαιμόνος*, σσ. 166-167.

⁹¹ Θ. Σ. Κατσουλάκου, *Τοπωνυμικές υποθέσεις*, *Η Φάρις* 21 (1998) 12: mezar = τάφος.

⁹² Ε. Συκιώτη, *Ο πύργος της Μούσγας*, *Το Ξηροκάμπι* 1 (1966) 5-6.

⁹³ M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 170.

⁹⁴ Κ. Μέρτζιου – Θ. Παπαδόπουλου, *Ο Μυστράς*, σ. 303.

⁹⁵ Θ. Σ. Κατσουλάκου, *Πωλητήρια έγγραφα του 18^{ου} αι.*, *Η Φάρις* 14 (1996) 3-4.

⁹⁶ W. M. Leake, *Travels in the Morea*, σ. 265.

⁹⁷ Δ. Γ. Κατσαφάνα, *Παλιοπαναγιά*, σ. 107.

κάτοικοι της Κουμουστάς τον άνυδρο τόπο της πεδιάδας. Παλαιότερη μνεία του χωριού είναι των ετών 1758 και 1763⁹⁸. Στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας το Ξηροκάμπι ήταν ένα μικρό χωριό, στο οποίο συμβίωναν λίγοι Έλληνες και Τούρκοι. Στον χώρο της Αγίας Τριάδας υπήρχε και τζαμί⁹⁹. Μετά την απελευθέρωση το Ξηροκάμπι έγινε πρωτεύουσα του Δήμου Φάριδος (1842)¹⁰⁰. Όταν καταργήθηκαν οι δήμοι, απετέλεσε έδρα Κοινότητας (1912) και αργότερα έδρα του νέου Δήμου Φάριδος (1999), ο οποίος καταργήθηκε (2010).

13. Παλιοπαναγιά, η. Πλούσιο, κατάφυτο χωριό στα ριζά πρόβουνου του Ταυγέτου, πρώτη πρωτεύουσα του πρώτου δήμου Φάριδος¹⁰¹. Όπως συνάγεται από τα συνθετικά του τοπωνυμίου, η ονομασία προήλθε από την ύπαρξη παλαιάς εκκλησίας της Παναγίας¹⁰². Το τοπωνύμιο πρέπει να σχετίζεται με την Παναγία την Ελεούσα που αναφέρεται στο χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), με το οποίο ο βυζαντινός αυτοκράτορας καθόριζε τα όρια δικαιοδοσίας του μητροπολίτη Μονεμβασίας. Σε ποιο σημείο όμως βρισκόταν το μοναστήρι; Πιθανή θέση είναι χώρος ανατολικά του χωριού, όπου το τοπωνύμιο Τουρνοκλησιά < Τουρλοκλησιά < Τρουλοκλησιά¹⁰³. Οι Τούρκοι, φαίνεται, με αφορμή κάποιο γεγονός οικειοποιήθηκαν τα περιουσιακά στοιχεία του μοναστηριού, αφού ανάγκασαν τους μοναχούς να το εγκαταλείψουν¹⁰⁴. Τα δεινά της σκλαβιάς οδήγησαν και τους γύρω κατοίκους στη μετοικεσία, αρχικά στην Παλιόχωρα και αργότερα στο Νιχώρι, την Τόριζα, την Μπολιάνα¹⁰⁵ και αλλού. Στο υπόμνημα των Μανιατών προς τον Δούκα του Νεβέρ (1618) ανάμεσα στα χωριά της περιοχής φέρεται και η Παναγιά¹⁰⁶. Σε έγγραφο της Βενετοκρατίας (1699), όπου αναγράφονται οι φορολογικές υποχρεώσεις των χωριών, η Παναγιά αναφέρεται ως υπόχρη φόρου αλλά ξεχωριστά από τη «μονή της Παναγίας στου Κούμπαρη»¹⁰⁷. Τη Βενετοκρατία ακολούθησε η Β΄ Τουρκοκρατία (1715). Οι κάτοικοι της περιοχής αναζητώντας ασφαλέστερους τόπους ανήλθαν στο βουνό. Ο Δημητράκης Κανελλάκης από την Παλιόχωρα σε πωλητήριο έγγραφο (1757)

⁹⁸ Δ. Γ. Κατσαφάνα, Ο κτητορικός κώδικας της Ι. Μονής της Γόλας, Λακωνικά Σπουδαί 19 (2010) 237.

⁹⁹ Ζ. Πήλια, Γεώργιος Β. Σολωμός, Η Φάρις 9 (1994) 9.

¹⁰⁰ Μ. Χουλιάρη, Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, σ. 138. Βλ. και Δ. Β. Βαγιακάκου, Φάρις-Ξηροκάμπι, Το Ξηροκάμπι 20 (1974) 1-8.

¹⁰¹ Β. Γ. Σκιαδά, Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος, σ. 385, ΦΕΚ 3/10-1-1834.

¹⁰² Ν. Γ. Πολίτη, Τοπωνυμικά, Λαογραφία 5 (1915/16) 544.

¹⁰³ Θ. Σ. Κατσουλάκου, Το μοναστήρι της Παναγίας της Ελεούσας και η περιοχή της Παλιοπαναγιάς Λακεδαιμόνος κατά τους χρόνους της ξένης κυριαρχίας (1460-1821), Λακωνικά Σπουδαί 21 (2015/2016) 369-370.

¹⁰⁴ Τ. Α. Γριτσόπουλου, Μονή Κούμπαρη, Λακωνικά Σπουδαί 1 (1972) 176.

¹⁰⁵ Δ. Γ. Κατσαφάνα, Παλιοπαναγιά, Ανώγεια και Ξηροκάμπι, σ. 53.

¹⁰⁶ J. A. Buchon, Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies à la suite de la quatrième croisade, σ. 285.

¹⁰⁷ Κ. Μέρτζιου – Θ. Παπαδόπουλου, Ο Μυστράς και η περιφέρειά του εις τα αρχεία της Βενετίας, σ. 261.

αναφέρει «... μην έχοντας να δώσω το χρέος μου και αδυναστεύοντας πουλώ το χωράφι μου όπου έχω στις Μπαλιάς Παναγιάς το Βεργασιό ...»¹⁰⁸. Έχουν περάσει από τον ερχομό των Τούρκων 42 χρόνια. Η Παναγιά για τους κατοίκους της Παλιόχωρας αποτελεί ανάμνηση, την ονομάζουν «Μπαλιά Παναγιά». Στις πρώτες μετά την Επανάσταση καταγραφές το χωριό φέρεται (1833) ως «Παλαιά Παναγιά»¹⁰⁹. Το σημερινό χωριό συνοικίστηκε από τους κατοίκους των ορεινών χωριών, Τόριζας, Μπολιάνας, Νιχωρίου και Διποτάμων κατ' αντίστοιχες γειτονιές¹¹⁰.

14. Παλιοχώρι, το. Το χωριό, άγνωστο προς ποιο αντιδιαστέλλεται, αναφέρεται σε τούρκικο έγγραφο του 1639, με το οποίο οι Αρχές του Μυστρά δίνουν την έγκρισή τους για επισκευές του μοναστηριού της Ζερμπίτσας¹¹¹. Ακόμη: σε βενετσιάνικες πηγές (1698)¹¹², στον κώδικα της Γόλας (1793)¹¹³, σε έγγραφα της Τουρκοκρατίας (1763)¹¹⁴, της Επανάστασης (1822)¹¹⁵ κτλ. Το Παλιοχώρι δοκιμάστηκε σκληρά στη διάρκεια των Ορλωφικών. Οι κάτοικοι αναγκάστηκαν (1775) από τον Αρβανίτη Ζενέλαγα, επειδή δεν είχαν χρήματα, να υπογράψουν ομολογία, τους όρους της οποίας όμως αδυνατούσαν να εκπληρώσουν. Επανελθών ο Ζενέλαγας αποκεφάλισε τον προεστό Ιωάννη Βίγα. Το χωριό εγκαταλείφθηκε. Από τους κατοίκους άλλοι πήγαν στη Μάνη και άλλοι στα νησιά του Αιγαίου¹¹⁶.

15. Πολοβίτσα, η. Οικισμός σε ομαλή πλευρά λόφου¹¹⁷, τόπος μόνιμης κατοίκησης αλλά και θέρετρο με ευρύ ορίζοντα. Μνεία του χωριού γίνεται σε βενετσιάνικο έγγραφο του 1699¹¹⁸. Μετά την Επανάσταση πολλές οικογένειες από διάφορα μέρη της Λακωνίας μετοίκησαν στο χωριό, όπως: «ο Ξανθός Βενετσανάκης εκ χωριού Καστάνιτσα της Μάνης, πάροικος του χωριού Πολοβίτσα και Δημογέρων αυτού»¹¹⁹.

¹⁰⁸ Θ. Σ. Κατσουλάκου, Το μοναστήρι της Παναγίας της Ελεούσας, σσ. 368-369.

¹⁰⁹ Πέπης Γαβαλά, Συμβολαιογραφικές πράξεις του μνήμονος Λακεδαίμονος κυρίου Γεωργίου Χαρτουλάρη 1833-1835, ΓΑΚ – Αρχαία Ν. Λακωνίας, Σπάρτη 2016, σ. 69.

¹¹⁰ Δ. Κ. Κατσαφάνα, Παλαιοπαναγιά, σ. 36.

¹¹¹ Θ. Ν. Σιμόπουλου, Η ιερά μονή Ζερμπίτσας, σ. 36.

¹¹² Κ. Μέρτζιου – Θ. Παπαδόπουλου, Ο Μυστράς και η περιφέρειά του, σ. 243.

¹¹³ Δ. Γ. Κατσαφάνα, Ο κτητορικός κώδικας της Ι. Μονής της Γόλας, σ. 240.

¹¹⁴ Θ. Σ. Κατσουλάκου, Πωλητήρια έγγραφα, Η Φάρις 14 (1995) 5.

¹¹⁵ ΑΕΠ, τ. 15β, σ. 42.

¹¹⁶ Γ. Β. Νικολάου, Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου. Εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2009, σσ. 226-229.

¹¹⁷ M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, σ. 172.

¹¹⁸ Μ. Μέρτζιου – Θ. Παπαδόπουλου, Ο Μυστράς και η περιφέρειά του., σ. 261.

¹¹⁹ Πέπης Γαβαλά, Συμβολαιογραφικές πράξεις του «μνήμονος Λακεδαίμονος κυρίου Γεωργίου Χαρτουλάρη», σ. 282.

16. Ποταμιά, η. Χωριό σε σχετικά ημιορεινή αλλά επίπεδη και εύφορη περιοχή. Έλαβε το όνομά του από τη θέση του κοντά σε ποτάμι, τον Γερακάρη προφανώς. Ήδη από τα αρχαία χρόνια η λέξη ποταμιά (όπως και Μεσοποταμιά) συνδυαζόταν με παραρρέοντα ποταμό. Μνεΐα του χωριού γίνεται σε βενετσιάνικο έγγραφο (1699)¹²⁰. Μαρτυρία για την κατάσταση που επικρατούσε στο χωριό έχουμε για την Τουρκοκρατία:

«Εις την Κουρτζούνα ο Μουσάς αγάς Μπουλουμπασάκος,
στην Ποταμείαν δε κρατεί ο Μέρης ο Μπουζάκος»¹²¹.

Στα νεότερα χρόνια το χωριό γνώρισε οικονομική και πνευματική άνθηση. Το 1928 ο Ποταμίτης αεροπόρος Ευάγγελος Παπαδάκος επέτυχε τον πρώτο γύρο της Μεσογείου, γεγονός που χαιρετίστηκε ως μοναδικό για τα δεδομένα της εποχής κατόρθωμα¹²².

17. Σωτήρα η. Χωριό επί του Ταυγέτου δυτικά των Ανωγείων, που έλαβε το όνομά του από την εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος¹²³. Πρώτη γραπτή μνεΐα του χωριού γίνεται στο Υπόμνημα των Μανιατών προς τον Δούκα του Νεβέρ (1618)¹²⁴. Ακολούθως μνημονεύεται σε βενετσιάνικες πηγές (1698)¹²⁵ και σε μεταγενέστερα κείμενα περιηγητών (1805)¹²⁶ κά.

18. Τόριζα, η. Το χωριό συνοικίστηκε στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Υπήρξε το κατεξοχήν θέρετρο των Παλιοπαναγιτών (υψ. 840 μ.) μετά την Απελευθέρωση. Το τοπωνύμιο φαίνεται ότι προέρχεται από κύριο όνομα¹²⁷. Μετά την πτώση της Μεθώνης (1500) πολλοί *stradioti*, Έλληνες και Αλβανοί, μετακινήθηκαν ανατολικότερα. Κατά την απογραφή των Βενετών (1700) το χωριό αριθμούσε 414 κατοίκους. Η Τόριζα υπέστη δεινά στη διάρκεια της Αλβανοκρατίας, όπως συνάγεται από εγγραφή στο ευαγγέλιο του Αγιώργη: «Τα γράφω εις το Τζιρίγο (22 Απριλίου 1771)¹²⁸». Πολλοί τότε εγκατέλειψαν τα χωριά τους και κατέφυγαν στα νησιά του Αιγαίου ή όπου αλλού.

¹²⁰ Μ. Μέρτζιου – Θ. Παπαδόπουλου, Ο Μυστράς και η περιφέρειά του, σ. 261.

¹²¹ Σ. Β. Κουγέα, Μανιάτικα στιχουργήματα, σ. 74.

¹²² Θ. Σ. Κατσουλάκου, 1928: Η Ελλάδα κατακτά τον ουρανό της Μεσογείου, εφ. Το Βήμα (Εβδομάδα) 6 Νοεμβρίου 1983, σσ. 12-13.

¹²³ Βλ. Δ. Γ. Κατσαφάνα, Παλαιοπαναγιά, σσ. 115-122.

¹²⁴ J. A. Buchon, Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies à la suite de la quatrième croisade, σ. 286.

¹²⁵ Κ. Μέρτζιου – Θ. Παπαδόπουλου, Ο Μυστράς και η περιφέρειά του, σ. 235.

¹²⁶ W. M. Leake, Travels in the Morea, τ. Α, σ. 265.

¹²⁷ Δ. Θ. Κατσουλάκου, Η νότια κοίλη Λακεδαιμών, σσ. 27-28, Γνωστά ονόματα «στρατιωτών»: Dorissa Michali, Dorisa Dimo κ.ά.. Βλ. Τ. Μαύρου, Συμβολή στο τοπωνυμικό της Αρκαδίας, Γορτυνιακά 2 (1978) 308 και σημ. 11.

¹²⁸ Δ. Γ. Κατσαφάνα, Παλαιοπαναγιά, σ. 93.

Σημαντικό μνημείο του χωριού αποτελεί ο ναός του Αγίου Γεωργίου, ο οποίος, σύμφωνα με επιγραφή στο εσωτερικό του, αγιογραφήθηκε το 1728¹²⁹. Σκηνή από ειδυλλιακή στιγμή συνιστούν οι στίχοι: «Μάνα, το Γιάννο αγαπώ και άντρα θα τονε πάρω και κάτω μεσ' την Ντόριζα το γάμο μου θα κάμω»¹³⁰.

19. Τραπεζοντή, η. Ένα από τα χωριά που απήρτισαν τον πρώτο Δήμο Φάριδος, έδρα κοινότητας από το 1948¹³¹. Το χωριό αναφέρεται σε έγγραφο της βενετσιάνικης κατοχής (1698)¹³², στη χωρογραφία του Α. Pacifico (1700)¹³³, στην απογραφή της Γαλλικής Αποστολής (1829)¹³⁴, του Καποδίστρια (1830)¹³⁵ κεξ. Σχετικά με την προέλευση του τοπωνυμίου ο Δ. Β. Βαγιακάκος δέχεται ως ορθούς του τύπους: Τραπεζωντή και Τραπεζουντή¹³⁶.

¹²⁹ Δ. Γ. Κατσαφάνα, Παλαιοπαναγιά, σ. 87. Βλ. επίσης: Τ. Α. Γριτσόπουλου, Μονή Κούμπαρη Λακωνίας, Λακωνικά Σπουδαί 1 (1972) 193-198. Ν. Δ. Δρανδάκη, Χριστιανικά Επιγραφαί Λακωνικής, Μάνη και Λακωνία, Λακωνικά Σπουδαί, Παράρτημα 9, Αθήναι 2009, τ. Δ, σ. 63.

¹³⁰ Δ. Γ. Κατσαφάνα, Παλαιοπαναγιά, σ. 72.

¹³¹ Δ. Γ. Κατσαφάνα, Παλαιοπαναγιά, σ. 293.

¹³² Κ. Μέρτζιου – Θ. Παπαδόπουλου, Ο Μυστράς και η περιφέρειά του, σ. 221.

¹³³ P. A. Pacifico, Breve descrizione corographica, σσ. 67, 68.

¹³⁴ Μ. Χουλιάρáκη, Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, σ. 39.

¹³⁵ Ελένης Δ. Μπελιά, Στατιστικά στοιχεία της Λακωνίας κατά την Καποδιστριακήν περίοδον, σσ. 429, 435.

¹³⁶ Δ. Β. Βαγιακάκου, Τοπωνύμια του δήμου Φάριδος και Βρυσέων, Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Παράρτημα 9, Αθήναι 2002, σ. 69.